

XINALIQ

Xımalıq sözünün açımını hər alim, **X**arşdırıcı, yozarlar və yazarlar, hərə bir cür izahını verier. “Xımalıq” sözü Xınalıq, Xana-lıq, Xınalt-Xınalıq, Xanə-lik və s. anlamlarda təqdim olunur. Bundan başqa Xımalıq camaatı öz kəndlərini Kətş, camaatına da Kətdid deyə müraciət edirlər. Kəts-Kə / Xınalıq dilində / bizim / - tüş / tərəf / , yəni bizim tərəf. İkinci tərəfdən Kətş-ket, kətlər, kətlərin yaşadığı yer mənasını da daşıyır. Bunu iki cür izah etmək olur:

1. Xınalıqların qədim kətlərlə və ya oradan köçüb gələnlərlə bir ünsiyyət və ya bağlılığı var. Odur ki, buradan kətş, ketş, kətdid deyimləri yarana bilir Kətdid isə Kətdə, Kətşdə, Kətş kəndində yaşamağa işarədir.

Məsələn, Qırız kəndində yaşayanlara “khotdid” deyirlər. Ən maraqlısı odur ki, “kht” topa, toplum mənasını verir. Qırızlılar daima toplum halında yaşamağa meyillidirlər. Hal-hazırda Xaçmaz rayonundakı Palçıq oba kəndində də Qırızdan köçüb gələnlər toplum halında yaşayırlar.

Akdemik Yuri Deşeriyev 1952-54-cü illərdə Xınalığa gəlib, həm Xınalıq dilinin qramatikasını yazır, həm də bu yerin tarixi ilə maraqlanırdı. O, ondan çox dil bilirdi. Xınalıqda bizim evdə, qalırdı. Mən şəxsən onunla kəndin bəzi yerlərində gəzir, maraqlandığı əşya və bitkilərin adlarını soruşurdu. Bəzən mənə bir şeyi göstərib adını soruşurdu. Mən rus dilini başa düşmürdüm. Amma bilirdim ki, o hər şeyin adını öyrənmək istəyir.

O deyirdi, qəbir üstü daşlar min ildən çox tarixi göstərir. Bu dilin analoqu yoxdur. Xınalıq dili Dağıstan və hind dilləri qrupuna aiddir. Çox maraqlı adam idi. Yadıma gəlir, atama deyərdi:

- Əgər Stalinin xəbəri olsaydı, Xınalıq kimi bir yer var, bütün

Dağıstanı Azaərbaycana, Xınalığı isə Rusiyaya qtdadı.

Bir də demişdi ki, əgər Xınalıqdan Vəndama yol çəkilsə, Dərbənd-Quba-Bərdə ən sərfəli yol olar. Bir dəfə Xınalığın rus dili müğllimi-Xəlil müəllimlə yaylaqları və yamacları gəzib qayıdanda özləri ilə beş-altı xırda qara daşlar gətirmişdi. Onda o, atama:

- Muxtar sən bilirsənmi ki, sizin kənd qızılın üstündə oturub. Bax bu daşlarda parıldayan metal qızıldı.

Sonra da Yuru Deşəriyev Xınalıq dilinin qramatikası kitabını yazdı.

Xınalıq dilinin çox incəlikləri var. Elə bir dil ola bilərmə ki, torpağa "inci" deyilsin. Aləmlərin, həyatın incisi ən qiymətli ana torpağımızdır. Ondan qiymətli nə var ki? Ya ola bilərmə? Torpaq həyat mənbəyi, ruzu mənbəyidir. Hər şey onunla bağlıdır. Bütün müharibələr, qırğınlar torpağı, yəni "incini" əldə etmək, ələ keçirmək üçündür. Bunu Xınalıqdan olan dədə-babalarımız dərk edərək, onun əvəzolunmaz bir inci olduğunu, ona bərabər bir şeyin olmadığını həm zehinlərinə, həm də Xınalıq tarixinə həkk ediblər. Bütün qiymətli, əlvan metallar, bütün ləziz nemətlər və dünyanın əsrəfi olan insanda bu "inci" ilə ərsəyə gəlir, onu qoruyur, qayğısına qalır.

"Lıgka qandə" - Bu Xınalıq dilində ət yeyən deməkdi. Həftənin günlərindən üçüncü gün "lıgka qandə" adlanır. Xınalığın süfrə mədəniyyəti, hələ dünyada pəhriz haqqında məlumatların olmadığı bir vaxtda, Xınalıqda həftənin üçüncü günləri ət yeyən gün sayılıb. Qalan günlərdə başqa ərzaqlardan istifadə olunub. Yeməxanalarda həfdədə bir və ya iki gün balıq günü olardı. Xınalıqda insanlar mədəni çox yükləməmək, sağlam qidalanmaq üçün, təkcə üçüncü günlər ət yeyərdi. Xınalıqda çoxlu yeməli bitkilər var idi. Amma əkinçilik ləğv olandan sonra bəzilərinin kökü tamam kəsilməkdədi. İkinci dünya müharibəsi zamanı kənd camaatı, yeməli ot və köklərlə qidalanırdı. Hələ müharibədən sonrakı ilk illərdə, Xınalıq dilində işlənən -- Gində, / bəziləri ona "cokal" deyirdilər, / - Xala, / 20 sm-ə qədər uzunluğunda bitən yerköküyə oxşar bitkidi /. Onun həm yerüstü hissəsi, həm yeraltı hissəsi yeməli və vitaminlərlə zəngin, dadlı olduğuna görə, onunla qidalanıb aclıqlarını dəf ediblər. Bundan əlavə də yemlik, turşəng, quzuqulağı, yeməli köklər, əvəlik və s. bitkilər vardı. Yəni həftənin altı günü başqa yeməklər-süd, qatıq, şor, pendir, bitki tərkibli yeməklər-üçüncü günü isə ətli yeməklər yeyilərdi. Əllinci illərdə, nənələrin dediklərinə görə, həmin günü bayram kimi gözləyirdilər. O günü ətli yeməklər olacaqdı.

Bu həm də heyvandarlığın da inkişafında böyük rol oynayıb. Dəqiq

desək heyvan az kəsilib.

Qə - bu söz bir neçə mənə daşır.

BİRİNCİ – “Qə” bu düz mənasını daşır. Duz tarixlər boyu çox qiymətli bir ərzaq məhsulu olduğundan ona önəm verilib. Əvəzsiz bir nemətdir. Onsuz yeməyin tamı olmaz.

İKİNCİ – Qə-gün yaşadığımız gün. Hər yaşadığımız gün əvəzolunmaz həyatın pilləsidir. Hər gündən onun qiymətini bilərək yaşamaq, istifadə etmək. fürsəti əldən verməmək. o gün daha dala qayıtmaz. Onu nə cür qiymətləndirdin, nə cür yaşadın özün qiymət ver.

ÜÇÜNCÜ-QƏ – keçən il. İnsanın yaşadığı hər il, ömrünün ən qiymətli hissəsidir. Eynilə keçən gün kimi, küçən il də yaşanmış və geriye qayıtmayan bir ömür, bir həyat, bir pillə, həmin ildə əldə edilən və ya, əldən çıxan ölçüyə gəlməz həyat anlarıdır. Odur ki, Xınalıq dilində “Qə” - mənaca həyatın özüdür.

Xınalıqda bir mağara var. Adına “İqoa” deyirlər. Hərə bir ad verməsinə baxmayaraq onun qədim adı-Xeni İqoa-yəni “qaynana evi” adlanırmış.

Rəvayətə görə, kasıb bir qadın oğlunu evləndirir. Kiçik bir daxmaları olur. Cavan gəlin anadan utandığına görə, əri ilə yaxınlıq etməyə imkanları olmur. İl tamam olur, ana nəvə gözlədiyinə baxmayaraq, arzusu boş qalır. Ana çox götür-qoydan sonra başa düşür ki, bu yazıqların imkanı var ki, mən də nənə olum. Gedir həmin mağarda yaşamağa başlayır. Onu çox dilə tuturlar, yalvarırlar, olmur. Ana inadından dönmür. Onun yaşadığı yer, “qaynana evi “kimi tanınır. Kənd camaatı həm ona həyan olur, kömək edir, həm də süfrəsinin başında oturur. İlin tamamında nəvəsi dünyaya gəlir. Qonşular yığışib daxmanın yanında bir daxma da tikib, ananı israrla evə gətirirlər. Həmin mağara indi də qaynana evi adlanır: “QENİ İQOA”.

Hər yerin, kəndin, şəhərin, hər xalqın özünə məxsus Novruz bayramını keçirmə adəti olduğu kimi, Xınalığın da özünə məxsus təm-tərəqlə Novruz bayramını keçirmə adəti var.

Novruz bayramı gecəsi uşaqlar və cavnlar, hərə bir qurşaq götürüb evbəev gəzərək evlərin baccalarından qurşaq sallayr. Sonra bəziləri qısaca olaraq:

Xocalının, xocası.

Əziz bayram gecəsi.

Verənə oğul, verməyəmə keçəl qız.

Le.. lu, Le.. lu.

Nənəm mənə lap qədimdən “qurşaq sallama” deyimi adlanan folklor deyimi öyrətmişdi ki, mən də qurşaq atanda o nəğməni deyirdim. Onu sizinlə də paylaşım.

*Xocalının xocasıdı,
Əziz bayram gecəsidi.
Mənəm burda Dəymədüşər,
Ay doğacaq, işıq düşər.
Baca tapdım, qurşaq atdım
Evdə yatana oyatdım.
Payız burdan getməyəm mən,
Sizdən qayğı istərəm mən.
Ay bu evin qız-gəlini,
Səxavətlə aç əlini.
Salam sizə ana, nənə,
Xeyir duanı versənə.
Əgər incitsəniz məni,
Qataram burda aləmi.
Çağırıb ayı, ulduzu,
Deyərəm saxla Novruzu.
Burda xəsis adamlar var,
Dili acı xanımlar var.
Pay verməyə əli gəlməz,
Onunçün işi düzəlməz.
Əgər yaxşı pay versələr,
Dəymədüşər dua edər.
Eşit xanım, eşit qız,
Verənə oğul, verməyənə keçal qız
Le..lu, le..lu.
Nişanlansın hər subay qız,
Aylarla qalmasın yalqız.
Cavan oğlan toy eyləsin,
Körpələr tez boy eyləsin.
Mənim kimi qurşaq atsın,
Arzu-muradına çatsın
Le..lu, le..lu.*

Gündüz isə uşaqlar qırxaçar deyilən qabı / üstündə Quran ayələri olan bürünc qab / içində su töküb evbəev gəzər, bayramlaşaraq – Qırxaçar suyu iç deyərdi. Evin xanımı evdən bir qab gətirib Qırxaçardan su götürər və uşağın bayram payını verərdi. Əsas bayram payı isə yumurta sayılırdı.

Kimin qırxaçarı yoxsa, dua yazdırıb bir kiçik şəbətdə, dua suyu kimi gəzdirərdi.

Həmin dua və Qırxaçar suyu ilə bütün heyvanların, arıların, ev adamları üstünə çilənərək qırxdan çıxarıldı. Maraqlısı odur ki, qırxdan çıxarılmayan mal, heyvan yaxşı inkişaf etmir, zəif düşürdü.

GUCİL – KUKLA

Xınalıqda bəzən payız aylarında, bəzən də yaz ağzı havalar çox yağmurlu keçir. Payızda bağda ot yığımı vaxtı havalar çox yağmurlu olanda, nəmişlikdən otu, buğdanı vaxtında yığmaq olmur. Yaz ağzı, yəni yaz gəlməmiş yem qurtarır. Heyvanlar örüşə çıxa bilmir. Belə havalarda yağmur davamlı olduqda kukla düzəldib, adını qoyurlar “qucil”. Onu iki-üç cavan kişilər əlində oynada-oynada qapı-qapı gəzər və deyərlər:

*Gucil, gucil xoş gucil,
Əlimdə oynaş gucil.
Qapı-qapı gəzginən,
Əziyyətdə dözginən.
Məhsulumuz zay olar,
De kim sənə tay olar.
Göy üzün alıb duman,
Halımız olub yaman.
Köməyin əsirgəmə,
Qorxma, dilə gəlsənə.
Hər bir evdən pay istə,
Çörək istə, çay istə.
Bu gün bizə un gərək,
Sabah sizə gün gərək.*

Hər qapıda duraraq oxuyar və hər ev onlara bir ovuc un verər. Səhərisi günü həmin undan halva çalaraq evbəev paylanardı.

Bir və ya iki günə hava açılar, gün çıxardı.

Bu kukula (gucil) gəzdirmə adət və inanc olaraq 1955-ci ilə qədər davam edib.

Sonralar mən bunu görməmişəm.

SUMMARY

Khinalig

The article is related with one of the regions of Azerbaijan having ancient history. The etymology of its name and the language used in this region mostly analyzed in the paper. Several words and their analyzes are given within the context.

